

Магдич Тетяна Павлівна
аспірант кафедри світової літератури
та методик викладання дисциплін
Житомирського університету імені І. Франка

ТЕКСТ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ЛІЦЕЮ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

Magdich T. P
Postgraduate student of the Department
of World Literature and Teaching Methods
Zhytomyr I. Franko University

TEXT AS AN EFFECTIVE MEANS OF BUILDING CIVIC COMPETENCE OF LYCEUM STUDENTS IN THE PROCESS OF LEARNING UKRAINIAN.

Анотація. У статті обґрунтовано особливості навчання української мови на засадах громадянськості, схарактеризовано текст як ефективний засіб формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови, визначено доцільність та ефективність реалізації текстоцентричного підходу у процесі формування громадянської компетентності на уроках української мови; уточнено поняття «текстоцентричний підхід», «текст»; проведено психолінгвістичний аналіз тексту на основі вільного асоціативного експерименту для встановлення вдалості та ефективності текстів, що можуть впливати на розвиток мовної свідомості та на формування ціннісного компоненту громадянської компетентності учнів 10-11-х класів; на основі теоретичних та емпіричних досліджень визначено критерії добору текстів як засобів формування громадянської компетентності.

Abstract. The article substantiates the peculiarities of learning the Ukrainian language on the basis of citizenship, characterizes the text as an effective means of forming the civic competence of the Lyceum students in the process of learning the Ukrainian language, determines the expediency and effectiveness of the text-centric approach in the process of forming the civic competence in the lessons of the Ukrainian language; the concepts of "text-centric approach", "text" have been clarified; a psycholinguistic analysis of the text based on a free associative experiment was conducted to establish the aptitude and effectiveness of texts that can influence the development of linguistic consciousness and the formation of a value component of civic competence of students in grades 10-11; based on theoretical and empirical research, the criteria for selecting texts as a means of forming civic competence have been identified.

Ключові слова: текстоцентричний підхід, текст, громадянська компетентність, мовна картина світу.

Keywords: text-centric approach, text, civic competence, linguistic picture of the world.

Вступ. Сучасна освіта, зокрема й мовна мають гуманістичний та демократичний пріоритетні напрямки розвитку. Відомо, що українська мова є головним інструментом державотворення та одним із чинників формування національної самосвідомості. Важливу роль у становленні у становленні національно свідомої мовної особистості відіграють уроки української мови. Маючи потужний аксіологічний потенціал, українська мова, яка сама по собі вже є найважливішою людською цінністю, сприяє засвоєнню учнями загальнолюдських і національних цінностей, культурних норм взаємодії в соціумі, правил соціальної поведінки. Метою мовної освіти є формування компетентного мовця, національно свідомої, духовно багаті мовної особистості, яка має володіти предметною та ключовими компетентностями. У Держстандарті зазначено, що «володіння українською мовою сприяє консолідації громадян у розбудові держави» [4, с. 8], тобто формуванню мовних особистостей, що володіють громадянською компетентністю, виявляють активну громадянську позицію та є національно свідомими мовцями. Одним із

пріоритетних завдань сучасної лінгводидактики є оптимізація форм, методів та засобів навчання, що сприятимуть комплексному формуванню особистостей з відповідними знаннями, вміннями та навичками, що сприятимуть соціалізації учнів. Освітній процес загалом, та мовний зокрема ґрунтується на засадах особистісно зорієнтованого, компетентнісного і діяльнісного підходів. В сучасній лінгводидактиці, окрім основних, виокремлюють пріоритетний текстоцентричний підхід, що по-різному реалізується в змісті мовної освіти. Особливо текстоцентричний підхід вирізняється універсальністю та комплексністю. Ми ж вважаємо текстоцентричний підхід ефективним у процесі навчання української мови та з метою формування громадянської компетентності учнів ліцею. Проблема формування громадянської компетентності учнів ліцею (10-11-х класів) на засадах текстоцентричного підходу є малодослідженою та потребує теоретичного та практичного обґрунтування. Таким чином, є актуальною.

Метою нашої статті є обґрунтувати особливості навчання української мови на засадах

громадянськості, схарактеризувати текст як ефективний засіб формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови.

З поставленої мети виокремлюємо ряд **завдань**:

- визначити доцільність та ефективність реалізації текстоцентричного підходу у процесі формування громадянської компетентності на уроках української мови;

- уточнити поняття «текстоцентричний підхід», «текст»;

- зробити психолінгвістичний аналіз тексту на основі вільного асоціативного експерименту для встановлення вдалості та ефективності текстів, що можуть впливати на розвиток мовної свідомості та на формування ціннісного компоненту громадянської компетентності учнів 10-11-х класів;

- на основі теоретичних та емпіричних досліджень визначити критерії добору текстів як засобів формування громадянської компетентності.

Аналіз останніх джерел. Ученими-лінгводидактами визначено, що ефективній реалізації відповідних завдань особливо сприяє текстоцентричний підхід, а результативним засобом формування предметної та ключових компетентностей є текст. Сучасні вчені (О. Кучерук, М. Пентилюк, О. Караман, Л. Мамчур) вважають ефективним формування предметної компетентності з української мови на текстовій основі; серед лінгводидактів визначено ефективність та критерії відбору текстів для комплексного, інтегративного аспекту навчання української мови (Н. Голуб, Н. Бондаренко, Ярмолюк, С. Караман, О. Горошкіна, Г. Новосьолова, С. Омельчук), зокрема Бондаренко, Голуб, Новосьолова, Ярмолюк привертають увагу до можливостей тексту формувати громадянську відповідальність та соціокультурну компетентність. О. Кучерук визначає принципи текстоцентричного підходу та визначає види текстової діяльності на уроці української мови [5]. Лінгвіст Ф. Бацевич визначає текст як результат і одиницю комунікації [1]. Н. Бондаренко обґрунтовує роботу з текстом як один із ефективних методів формування громадянської культури учнів ліцею [2].

Виклад основного матеріалу. Формування мовної особистості учнів як громадян з розвинутою національною мовною свідомістю неможливе без роботи з текстом. Використання тексту як основного засобу навчання сприяє тому, що школярі опановують способи розв'язання навчально-мовних, мовленнєвих і правописних завдань. Вивчення мовних одиниць здійснюється на основі аналізу тексту в єдності змісту та форми, що дає змогу тісніше поєднати засвоєння лінгвістичних знань із формуванням мовленнєвих умінь і навичок, розв'язанням різного роду завдань виховання й розвитку учнів, а також мотиваційного забезпечення навчального процесу. Тому навчання на текстовій основі є найефективнішим [3, с. 72].

Текстоцентричний підхід до навчання мови сприятиме реалізації завдань мовної освіти, що передбачає добір і системну роботу на кожному уроці з текстами різних типів, стилів і жанрів мовлення. Тексти виконують дидактичні, розвивальні й виховні функції, зокрема сприяють навчанню усіх видів мовленнєвої діяльності. У навчальній програмі з української мови визначено, що текст – універсальний засіб, що може бути застосований на різних уроках, сприяти реалізації багатьох методів навчання, усіх поставлених цілей на уроці. Текст на уроці потрібно використовувати з метою формування національної мовної картини світу, національною мовною свідомості учнів, а також системи ціннісних орієнтацій як одного з основних компонентів громадянської компетентності.

Текст – результат спілкування (інтеракції і трансакції), його структурно-мовна складова і одночасно кінцева реалізація [1, с. 340]. Обов'язкова ознака тексту – граматична категорія інформативності [5, с.8]. Ми розглядаємо текст як засіб впливу на свідомість мовної особистості. І чим досконаліший за своїми мовно-граматичними, ідейно-тематичними ознаками буде текст, тим вищий рівень національною мовною свідомості сформує.

Звертаємо увагу на текст як ефективний засіб формування громадянської компетентності учнів-старшокласників, що впливає на свідомість особистості. Обрані для комплексної роботи тексти мають формувати національну мовну самосвідомість учнів, тобто мовна особистість повинна усвідомлювати себе носієм української мови, відповідально та з повагою ставитися до рідної мови.

Втілення цінностей у життя вивчається за допомогою поняття особистісного смислу. Важливою педагогічною передумовою є методика навчання української мови (форми, методи прийоми й засоби), що сприятиме усвідомленому засвоєнню особистістю соціальних цінностей, ціннісних орієнтацій, у яких цінність орієнтуватиме до певної мовно-комунікативної поведінки.

Щоб сформувати систему цінностей мовної особистості учнів ліцею, ми повинні сформувати національну мовну картину світу. «Існування мовної картини світу зумовлене процесом пізнання, яке є невід'ємною сутністю людського буття. У кожного народу своя, неповторна мовна картина світу, яка певним чином впливає на мислення носіїв її культури. Таким чином мова використовується як засіб пізнання суспільства, його культури, історії, природи, умов і способу життя людей. Засобом передачі цієї інформації є пласт лексичних одиниць із національно-культурною семантикою, який називається країнознавчою лексикою. «Мовна картина світу — основа національно зумовленої інтерпретації світу, що впливає на мислення, свідомість і світосприймання мовців певної національної спільноти... Кожна мовна особистість має власну мовну картину світу, яка відображає національну мовну картину світу, що ґрунтується

на системі значущих для етнонаціональної спільноти концептів [1, с. 66, 69]».

Одним із ефективних засобів, що мають вплив на свідомість учня, вважаємо текст.

Робота з текстом, що є зразком високого рівня культури мовлення, граматично досконалого вираження думки, формує в молоді стійкі уявлення і поняття про національну українськомовну картину світу, в якій відображається їх самобутність, світогляд, етнічні особливості, традиції та образ життя. Формування національно свідомої особистості має відбуватися на основі норм, цінностей і якостей, що лежать в основі громадянської компетентності, серед яких можна виокремити загальнолюдські, демократичні, національні. Одним із критеріїв вибору тексту були саме такі ціннісні орієнтири, покладені в ідейність цих текстів (зразки використаних текстів додаються)

Щоб з'ясувати чи засвоїться ця система цінностей через текст, чи вплинуть відібрані нами тексти на свідомість мовця-підлітка, ми провели вільний асоціативний експеримент. В експерименті взяли участь 95 учнів 10-11-х класів Житомирського ліцею № 25.

Вільний асоціативний експеримент – це прийом спрямований на вияв асоціацій, які склалися в індивіда у його попередньому досвіді, аналіз отриманих під час проведення експерименту дав можливість проаналізувати не тільки «асоціативно-вербальну мережу», яка відображає мовну спроможність особистості, а й мовну свідомість, відображення дійсності в мові. Лексичні асоціації залежать від різних факторів: вікових, статевих, географічних, інтересів профільного спрямування тощо.

Для проведення вільного асоціативного експерименту ми відібрали 12 слів-стимулів на позначення громадянських, духовно-моральних цінностей, що відображають ставлення учнів до себе, до сім'ї, до родини, до кожної людини загалом, до суспільства й держави, до культури, до інших народів (до міжкультурного середовища):

1. Любов
2. Толерантність
3. Відповідальність
4. Співпраця
5. Повага
6. Самоповага
7. Людина
8. Україна
9. Житомир
10. Права
11. Обов'язки
12. Мова

Варто зазначити, що усі слова-стимули є ключовими у текстах, запропонованих для читання та обговорення на уроці української мови.

Учні відповіли асоціаціями на слова-стимули до прочитання тексту та після читання – це дало нам можливість встановити чи мають тексти

Проаналізувавши відповіді-реакції респондентів, ми з'ясували, що після прочитання тексту в 87 % (82 чоловіка) учнів-респондентів реакції якісно змінились, а 11% (10 чоловік) – відповіли без змін (і до, і після читання текстів відповіді однакові), ще 2 % (3 чоловік) учасників не дали відповіді зовсім.

Для прикладу проілюструємо якісні зміни у мовній картині світу на прикладі слова-стимулу: відповідальність.

Відповідальність як риса характеру, якісна характеристика особистості має вияв у всіх сферах життя, у взаємодії як з найближчим оточенням (сім'я, родина), так і з значно ширшим колом (група, школа, місто, держава). На думку О. Фурман, «відповідальність і громадянськість є певними рисами особистості, які формуються у процесі соціалізації» [9, с. 29]. Цю ж думку продовжив Муздабаєв, що пов'язує почуття відповідальності людини з долею її країни [8].

Відповідальність, за тлумачним словником української мови, – це покладений на когось або на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова; серйозність, важливість, моменту тощо [https://www.slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C/]

Асоціативне поле утворене 92 реакціями. Кожне асоціативне поле утворене двома значеннєвими полями: конотаційним та денотативним фрагментами. Конотаційний фрагмент – це найбільш використані реакції (ядро), а денотативний – реакції, об'єднані за різними факторами у семантичні сфери, наприклад «суб'єкт/об'єктна сфера» вказує на носія ознаки, сфера «родове поняття» вказує на близькі за значенням, або які домінують, також є сфера «дія/діяльність», «атрибут».

До прочитання тексту маємо такі реакції в респондентів: *чесність (2), батьки (2), доросле життя, дорослість (3), навчання (6), життя (2), честь, вчинки, наслідки, обов'язки, усвідомлення, військова служба, не я, закон (4), я (3), домашнє завдання, в'язниця, домашні улюбленці, вчасно, родина (2), дія, серйозно, значимість, мама (3), Ваня, школа (4), свідомо, чітко, сім'я (8), контрольна робота (8), знання, кицька, людина, дітлахи, виконання, гроші, відповідати, законодавство, поліція, ЗНО (2), нічого, парта.*

Після прочитання тексту ми отримали в результаті такі реакції: *адекватне мислення, честь, вчинки (4), обов'язки (7), повага, дорослість (6), наслідки (2), військова служба, за своє житло, закон, я (3), мова (4), покарання, взаємодопомогати, вирішування проблем вчасно, батьки (4), допомога, тварини, життя, значимість, навчання (6), робота (10), мама (3), сім'я, природа, планета, люди, ЗНО, вибір (2), рішення, школа, правила, попросили, за свої вчинки,*

за свої слова (3), закон, серйозно (3), щодня, виконувати вчасно, свідомо.

Денотативний фрагмент до прочитання тексту потужніше представлений семантичною сферою «суб'єкт/об'єкт вияву»: батьки (2), не я, я (3), домашнє завдання, в'язниця, домашні улюбленці, родина (2), мама (3), Ваня, школа (4), кицька, людина, дітлахи, гроші, ЗНО (2), законодавство, поліція, нічого, парта. сім'я (8). Сфера, яка має семантику «родове поняття», відображається реакціями: чесність (2), обов'язки, свідомо, чітко, серйозно, значимість, дорослість (3), навчання (6), життя (2), контрольна робота (8), знання. Реакції семантичної сфери «дія/діяльність»: відповідати, дія.

Асоціативне значення поняття відповідальність до прочитання тексту утворений ядерними реакціями: обов'язки, серйозно, значимість, виконання, відповідати, навчання (6), , закон (4), контрольна робота (8), знання, життя (2), родина (2), ЗНО (2), домашні улюбленці, рішення, що відображають мовну картину світу учнів ліцею і цілком відповідають ключовим поняттям

покладений на когось або взятий на себе обов'язок, «робота», «дії», «вчинки», «важливість».

Денотативний фрагмент після прочитання тексту потужніше представлений сферою «родове поняття»: адекватне мислення, честь, вчинки (4), обов'язки (7), повага, дорослість (6), наслідки (2), мова (4), життя, значимість, навчання (6), робота (10), серйозно (3), свідомо. Семантична сфер «суб'єкт/об'єкт вияву»: за своє житло, я (3), батьки (4), тварини, , мама (3), сім'я, природа, планета, люди, ЗНО, школа, за свої вчинки, за свої

слова (3). Сфера, яка має семантику «дія/діяльність»: виконувати вчасно, взаємодопомогати, вирішування проблем вчасно, попросили.

Асоціативне значення поняття відповідальність після прочитання тексту: вчинки (4), обов'язки (7), робота (4), мова (4), я (3), навчання (6), робота (10), мама (3), вибір (2), рішення, за свої слова (3), закон, серйозно (3), виконувати вчасно, свідомо, не тільки чіткіше розкривають лексичне значення концепта ключовими поняттями, але й поглиблюють його. Ядерні реакції після прочитання тексту представлені потужніше, спостерігаємо появу реакцій «мова», «вбір», «за свої слова», «свідомо», «за свої вчинки», «я», що свідчить про вплив тексту на свідомість респондентів та вияв їх мовної самосвідомості, усвідомлення себе як відповідального носія мови.

Загалом конотаційний фрагмент ліцеїстів до прочитання тексту представлений значною кількістю вербальних реакцій, які характеризуються спрямованістю на певний об'єкт: кицька, людина, дітлахи, домашні улюбленці, нічого. Після прочитання тексту вербальні реакції «суб'єкт/об'єктної сфери»: за свої вчинки, за свої слова (3), сім'я, природа, планета, люди, ЗНО, свідчать про розширення лексичного значення концепта відповідальність. Якісно-кількісна характеристика змін асоціативного значення концепта відповідальність, відображення їх мовної картини світу спостерігаємо схематично (Схема 1. і Схема 2.), де чітко видно національний, самоусвідомлений відтінок лексичного значення слова-стимулу відповідальність.

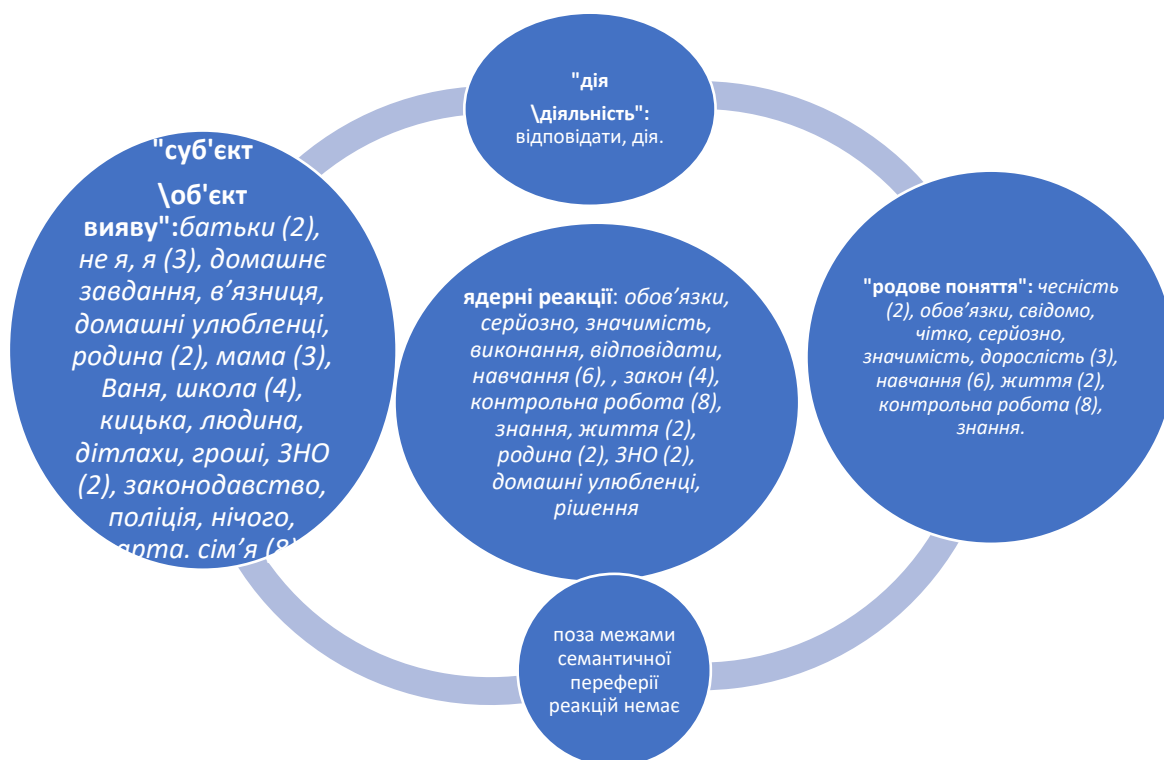

Схема 1. Асоціативне значення концепта відповідальність до прочитання тексту

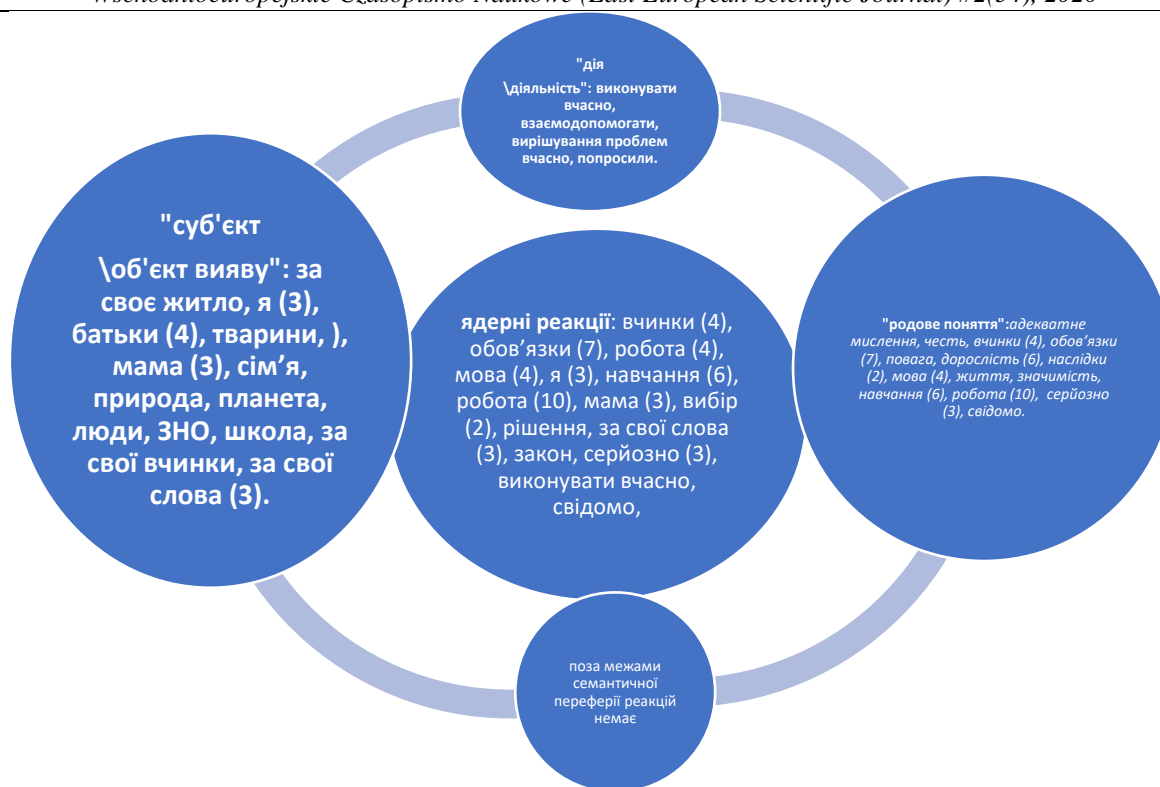

Схема 2. Асоціативне значення концепта відповідальність після прочитання тексту.

Таким чином, якісна та кількісна інтерпретація даних експерименту дала можливість не тільки вивчити асоціативно-вербальне відображення цінностей (слів-стимулів), які мають вагомий виховний потенціал, відповідають віковим особливостям старшокласників і підпорядковані навчально-виховній меті – формуванню громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови, а й визначити чи дійсно обрані нами тексти є ефективним засобом впливу на свідомість мовної особистості, її національномовну самосвідомість, сприятимуть засвоєнню системи загальнолюдських, загальнокультурних, національних і особистісних цінностей, що є основою формування національно свідомої мовної особистості.

На основі результатів проведеного вільного асоціативного експерименту ми визначили ефективність такого методу, як робота з текстами на уроках української мови в 10-11-х класах, та розробили критерії відбору текстів, сприятливих для формування громадянської компетентності учнів ліцею в процесі навчання української мови.

Тексти мають бути підібрані на основі громадянознавчої, суспільно-політичної тематики з урахуванням комунікативно-діяльнісного підходу, ситуативного та інтегрованих підходів, оскільки суб'єктний досвід учнів формується через ситуації (часто штучно створені навчальні або життєві), які вимагають прояву активної громадянської позиції, мовної стійкості та мовного патріотизму. Як зазначає Л. Мацько, "щоб поєднати у свідомості сучасної молоді запит на фізично і морально досконалу освічену особистість з культурою і обов'язками громадян Української держави –

продовжувачів кращих волелюбних національно-патріотичних, духовно-культурних традицій українського народу, слід поширювати культ елітарних інтелектуальних українськомовних особистостей, обізнаних з фольклорно-мистецькими, історико-культурними явищами і артефактами" [7, с.178]. Саме тому вчена пропонує використовувати тексти, авторами яких є елітарні мовні особистості з високим рівнем громадянської свідомості.

На основі розроблених науковцями [10] критеріїв добору текстів соціокультурної тематики, що корелює з ключовими компетентностями, зокрема й ціннісним компонентом громадянської компетентності, ми пропонуємо такі:

1) тематико-змістовий (тема та змістове наповнення тексту має відображати в собі громадянознавчі знання, суспільно-політична актуальна тематика, це має сприяти формуванню мовної особистості як громадянина з високим рівнем національномовної свідомості, виробленню ціннісних орієнтацій, моральних якостей, притаманних особистостям, що володіють громадянською компетентністю).

2) психологічних механізмів, що впливають на формування громадянськості учнів (персоналізація, персоніфікація та ідентифікації)

3) структурно-композиційний (чітка будова тексту, поділ тексту на вступ, основну частину і висновок).

4) інформативний (наявність актуальної навчально-пізнавальної інформації, відомості про права і свободи людини, про демократичні шляхи вирішення конфліктних, проблемних питань тощо)

5) мовно-функціональний (спостереження за функціонуванням мовних одиниць та їх значення у побудові моделей розв'язання комунікативних завдань)

6) психолого-педагогічний (відповідає віковій категорії учнів, зокрема й важливим є підбір лексики, тематики, структурних одиниць тексту підбір змісту, що має навчально-виховний вплив на мовну особистість учня)

7) адаптивності (стиль, жанр, комплексність мовної та громадянсько-назвочної теми, відповідний обсяг текстів)

8) цілепокладання – це тексти, у яких подається інформація про те, як досягти поставленої мети, цілей особистісно-громадянським, самореалізуватися, профорієнтуватися. Це можуть бути тексти з обміном соціально-культурного досвіду інших країн.

Висновки. Отже, ми визначили, що текст як мовно-граматична одиниця спілкування є ефективним засобом комплексного формування предметної та громадянської компетентності. На основі психолінгвістичного аналізу тексту запропонованого для опрацювання учнями ліцею, ми визначили доцільність та вдалість дібраних текстів, їх вплив на мовну свідомість юнаків та дівчат 10-11-х класів як майбутніх громадян з розвинутою національно-мовною свідомістю. Особливо відзначено ціннісноорієнтовальну функцію текстів для подальшого вибору комунікативно-діяльничої моделі поведінки. Опрацювавши теоретичні наукові джерела та за результатами емпіричних досліджень, ми визначили критерії добору текстів для формування громадянської компетентності: 1) тематико-змістовий; 2) психологічних механізмів, що впливають на формування громадянськості учнів; 3) структурно-композиційний; 4) інформативний; 5) мовно-функціональний; 6) психолого-педагогічний; 7) адаптивності; 8) цілепокладання.

В подальшому теоретичні та практичні напрацювання в запропонованому дослідженні слугуватимуть нам основою для визначення ефективних методів формування громадянської компетентності та розробки системи комплексних вправ на основі текстоцентричного підходу.

Список літератури:

Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник/ Бацевич Флорій Сергійович. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с. [Batsevych F., 2004. *Osnovy komunikativnoi lnhvistyky: Pidruchnyk/ Batsevych Florii Serhiiovych.* – K.: Vydavnychiy tsentr «Akademiiia»]

Бондаренко Н. В. Виховання громадянськості старшокласників на уроках української мови [Текст]/ Н. В. Бондаренко // Дивослово. – 2019. – № 3 (744). – С. 2–6. [Bondarenko N. V., 2019. *Vykhovannia hromadianskosti starshoklasnykiv na urokakh ukrainskoi movy* [Tekst] / N. V. Bondarenko // *Dyvoslovo.* № 3 (744). P. 2–6.]

Галаєвська Л. В. Текстоцентричний підхід до формування мовленнєвих умінь і навичок учнів та його реалізація в підручнику української мови [Текст] / Л. В. Галаєвська // Проблеми сучасного підручника. – Т.19. – 2017. – С. 69-78. [Halaievaska L. V., 2017. *Tekstotsentrychnyi pidkhdid do formuvannia movlennievkykh umin i navychok uchniv ta yoho realizatsiia v pidruchnyku ukrainskoi movy* [Tekst] / L. V. Halaievaska // *Problemy suchasnoho pidruchnyka.* – T.19., S. 69-78.]

Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти України

[Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. Дата звернення: Жовт. 21, 2019. [Derzhavnyi standart bazovoi i povnoi zahalnoi serednoi osvity Ukrainy]

Кучерук О. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: [монографія]/Оксана Кучерук. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2011. – 420 с. ISBN 978-966-485-103-6 [Kucheruk O., (2011) *Systema metodiv navchannia ukrainskoi movy v osnovnii shkoli: teoriia i praktyka:* [monohrafiia, Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU imeni I. Franka, 420 s. [in Ukrainian]].

Мамчур Л. Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи: [монографія]/ Л. І. Мамчур. – Умань: Видавець «Сочинський», 2012. – 449 с. [Mamchur L., 2012. *Perspektyvnist i nastupnist u formuvanni komunikativnoi kompetentnosti uchniv osnovnoi shkoly:* [monohrafiia]/ L. I. Mamchur. – Uman: Vydavets «Sochinskyi», – 449 p.]

Мацько Л. Мовна особистість Тараса Григоровича Шевченка як чинник формування українських філологів [Електронний ресурс]. / Л. Мацько // Волинь філологічна: текст і контекст. – 2013. – Вип. 15. – С. 174-190. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vftk_2013_15_22 ст.177 [Matsko L., 2013. *Movna osobystist Tarasa Hryhorovycha Shevchenka yak chynnyk formuvannia ukrainskykh filolohiv,* 15, P. 174-190].

Муздыбаев К. Психология формирования ответственности./ К. Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983. – 240 с. [Muzdybaev K., 1983. *Psykholohyia formyrovannia otvetstvennosti.* – L.: Nauka, 240 p.]

Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження / О. Фурман // Психологія і суспільство. – 2015. – № 1. – С. 65 — 91 [Furman O., 2015. *Hromadianska vidpovidalnist osobystosti yak predmet psykhologichnoho doslidzhennia* / O. Furman // *Psykholohiia i suspilstvo.* № 1. P. 65 — 91.]

Ярмолюк А. В. Роль навчального тексту у формуванні ціннісно-смыслових орієнтацій учнів 5-х класів / А. Ярмолюк // Українська мова і література в школі : науково-методичний журнал. – 2012. – № 8. – С. 11–16 [Iarmoliuk A. V., 2012. *Rol navchalnoho tekstu u formuvanni tsinnisno-smyslovykh oriientatsii uchniv 5-kh klasiv* / A. Yarmoliuk // *Ukrainska mova i literatura v shkoli :* naukovo-metodychnyi zhurnal., № 8, P. 11–16]